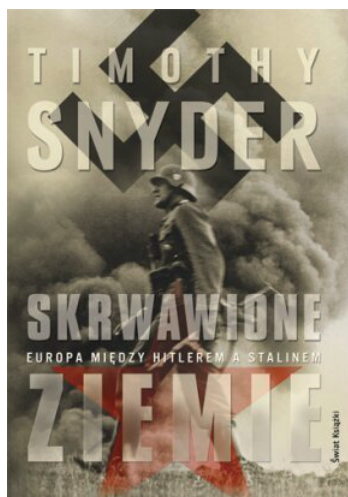

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia de Securitate et Educatione Civili IV (2014)

RECENZJE

Timothy D. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem* (*Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*), tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa 2011, Świat Książki, 552 s.

Książka Timothy'ego D. Snydera¹ została opublikowana przez Basic Books 28 października 2010 roku i natychmiast stała się bestsellerem. 10 opiniotwórczych pism nadało jej tytuł „Książka Roku” – wśród nich „Financial Times”, „The Economist” i „Daily Telegraph”. Doczekała się licznych pochlebnych recenzji i została nazwana „rewizjonistyczną historią w najlepszym stylu”. W roku 2011 wydana została również w Polsce.

Historia współczesnej Europy, zwłaszcza XX wieku, jest jak pole minowe: Holocaust Żydów i Romów, Wielki Głód na Ukrainie, masakry Polaków w Katyniu, Charkowie, Lwowie, na Wołyniu, wreszcie setki deportacji, wysiedleń i zwykłych mordów skutecznie udowodniły, że Europa była nie tylko

kontynentem, na którym z powodzeniem rozwijała się cywilizacja. Dwaj najwięksi zbrodniarze XX wieku, Hitler i Stalin, rozdarli Europę i zamienili ją w cmentarz, miejsce zbrodni, wyniszczonych narodów i kultur, zaprzeczenie europejskiej kultury. Timothy D. Snyder zebrał ogromną liczbę najnowszych badań, w tym wspomnień, wielką ilość materiałów statystycznych oraz literatury naukowej, niektóre z nich własne – od archiwów po zeznania świadków – polskich, ukraińskich, białoruskich, i zmusza nas do ponownego przemyślenia przeszłości.

¹ Timothy D. Snyder (ur. 18 sierpnia 1969), profesor historii na Uniwersytecie Yale, specjalizuje się w historii Europy Środkowej i Wschodniej, zwłaszcza historii nowożytnego nacjonalizmu. Stopień doktora uzyskał na Uniwersytecie w Oksfordzie. Odbył staże w Paryżu, Wiedniu, Warszawie (Instytut Historii, Polska Akademia Nauk, w latach 1992–1995). Jest autorem pięciu książek, m.in. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (*Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś, 1569–1999*, wyd. polskie – Sejny 2006), w której stara się prześledzić ewolucję świadomości narodowych w I Rzeczypospolitej i na jej ziemiach aż do czasów współczesnych. W języku polskim ukazały się również *Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę* (Kraków 2008), *Czerwony Książę* (Warszawa 2010), *Nacjonalizm, marksizm i Europa Środkowa. Biografia Kazimierza Kelles-Krauza (1872–1905)* (Warszawa 2011).

Timothy D. Snyder nie pisze o losach żołnierzy i ofiarach bombardowań w II wojnie światowej i nie ogranicza się do Holocaustu. Opierając się na materiałach w kilku językach europejskich opowiada o masowych zbrodniach Stalina i Hitlera, o ludobójstwach we wschodniej Europie, oddaje historyczną sprawiedliwość ofiarom, o których na Zachodzie nawet wykształcony czytelnik wie niewiele albo nie wie nic. Przedstawia ogrom zniszczeń i zbrodni popełnionych najpierw przez reżim stalinowski, a potem przez nazistowską III Rzeszę. Koncentruje się na obszarach między Niemcami a Rosją, które rozciągają się od Polski po zachód Rosji, przez Ukrainę, Białoruś i kraje bałtyckie, będących miejscem przerażających eksperymentów tworzenia konkurencyjnych utopii na podstawie podejścia klasowego albo etnicznego. Tereny te miały to nieszczęście, że w pierwszej połowie XX stulecia znalazły się pomiędzy dwoma totalitarnymi reżimami, dążącymi do ich podbicia, przez co stały się areną strasznego starcia dwóch zbrodniczych systemów, prawdziwym centrum europejskiego konfliktu.

Książka Timothy'ego D. Snydera jest nowym rodzajem europejskiej narracji, przedstawieniem masowych mordów popełnionych przez reżimy nazistowski i stalinowski przed i podczas II wojny światowej. Autor opisuje ofiary głodu w Związku Radzieckim, ofiary walki klasowej, kolejne skazywane na śmierć grupy narodowościowe byłego ZSRS, zagładę Żydów dokonaną przez Hitlera i jego kolaborantów, Polaków zabitych po roku 1939 na rozkaz Stalina i Hitlera (symbolem ich śmierci jest dla Snydera masakra w Katyniu), czystki etniczne dokonane po wojnie (wypędzenie Ukraińców z Polski, Polaków z Ukrainy i Białorusi, Niemców z całej Europy Środkowo-Wschodniej), prześladowania Żydów w ZSRS po 1948 roku. Píše też o oporze, podziemiu i partyzantce.

Historia Europy Wschodniej, co podkreśla Autor, często przedstawiana jest z perspektywy historii narodu, a nie państwa. Sam proponuje spojrzeć na historię tej części Europy w pierwszej połowie XX wieku szerzej, z pewnej oddali, obejmując analizą cały obszar, wszystkich jego mieszkańców, łącząc różne punkty widzenia. Jak podkreśla, to była największa katastrofa w historii świata zachodniego. W ciągu 12 lat zginęło tam 14 milionów cywilów i jeńców, ale współcześni historycy nie postrzegają tego jako jednego wspólnego wydarzenia. Do tej pory to była tylko arytmetyka i geografia. Autor stawia pytanie: Dlaczego my nie widzimy tego, co stoi za liczbami i nazwami miejscowości? Istnieje wiele ważnych i wspólnych książek, które opisują fragmenty tej katastrofy. Opisują one narodowe cierpienie Ukraińców, Polaków, Żydów, Białorusinów. Narodowa historia nie daje możliwości szerszego spojrzenia, co więcej, często wtrąca się tu polityka, podkreśla Autor. Historiografia radziecka kłamała i mistyfikowała wydarzenia z tamtych czasów, podporządkowując wszystko idei „walki z faszyzmem”. Dopiero spojrzenie Amerykanina umożliwiło udowodnienie, że każdy z narodów zamieszkujących te tereny stał się ofiarą ludobójstwa.

Praca składa się z przedmowy, wstępu, jedenastu rozdziałów, zakończenia, obszernej bibliografii oraz epilogu. Szczególny nacisk położony jest na lata 1933–1945 historii Europy Środkowo-Wschodniej. Właśnie w 30. i 40. latach XX wieku w Eurazji zabito 17 milionów cywilów, 14 milionów z nich zginęło na małym obszarze, który obejmuje tereny zachodniej Rosji, Ukrainę, Białoruś, państwa bałtyckie i większą

część Polski. Na tych ziemiach, gdzie zginęła większość ofiar w II wojnie światowej, były u władzy dwa reżimy. To także dokładnie ten obszar, na którym miał miejsce Holocaust. Zdecydowana większość europejskich Żydów zginęła właśnie tutaj. Ogólnie rzecz biorąc, na tym obszarze zginęło 5,5 miliona Żydów i 8,5 milionów osób innych narodowości.

T. Snyder wnikliwie opisał mechanizmy celowego, masowego zabijania niewinnej ludności, w większości kobiet i dzieci, rozstrzelanych, zagazowanych lub zagłodzonych na śmierć przez reżimy Związku Radzieckiego Józefa Stalina i nazistowskie Niemcy Adolfa Hitlera. Śmierć tych ludzi została z góry zaplanowana. Autor stara się dać odpowiedź na pytanie, co Sowieci i Niemcy chcieli w ten sposób osiągnąć. Odnajduje podobieństwa między dwoma reżimami totalitarnymi, pokazując na faktach, że większość ofiar zmarła poza obozami koncentracyjnymi. Zestawienie tych dwóch jakże różnych, ale i jakże podobnych do siebie reżimów wywołuje wiele kontrowersji nie tylko wśród historyków. Jeszcze przed początkiem wojny Józef Stalin zgładził miliony własnych obywateli, robił to i podczas wojny, i po wojnie. Ukraina była najbardziej doświadczonym pod tym względem obszarem w tamtych czasach, podkreśla Autor. Pod koniec wojny zbrodnie sowieckie skryte zostały za żelazną kurtyną, pozostawiając historię masowych zabójstw w ciemności.

W krajach zachodnich nadal panuje tendencja do kojarzenia masowych zbrodni z obozami koncentracyjnymi i obozami zagłady, w szczególności z Auschwitz. W Związku Radzieckim około miliona mężczyzn i kobiet zginęło w obozach pracy. Zbrodnie stalinowskie miały miejsce nie na Syberii, ale w zachodnich republikach radzieckich, przede wszystkim na Ukrainie. W obozach koncentracyjnych III Rzeszy zginęło milion więźniów, natomiast 10 milionów cywili i jeńców zginęło przez rozstrzelanie (głównie Żydzi), zagłodzenie (głównie radzieccy jeńcy wojenni) lub zagazowanie w specjalnych „obozach śmierci”, zwłaszcza trzech obozach zagłady utworzonych na terytorium Polski: Bełżcu, Sobiborze i Treblince. Ale większość została rozstrzelana w akcjach niemieckich jednostek policyjnych działających na wschodzie Ukrainy, w krajach bałtyckich i Białorusi i zakopana w masowych grobach.

Zarówno Hitler jak i Stalin marzyli o nowym ładzie europejskim, jeden w imię czystej rasy niemieckiej, drugi w imię rewolucji klasowej. Dla Stalina oznaczało to kontrolę największej grupy społecznej w Związku Radzieckim – chłopstwa. Wizje obu dyktatorów wprowadzane były w życie na „skrwawionych ziemiach”. Stalin był pionierem w stosowaniu masowego mordu politycznego. Sztucznie stworzony głód na Ukrainie² w latach 1932/33 doprowadził do śmierci ponad trzech milionów Ukraińców³ i rozpoczął okres terroru, którego kres nastąpił wraz z końcem wojny.

² Profesor Uniwersytetu Johna Cabota Federigo Argentieri, badacz historii Ukrainy, podkreślił podczas prezentacji kanadyjskiej anglojęzycznej publikacji książki *Stolica Apostolska i Hołodomor: dokumenty z tajnych archiwów watykańskich Wielkiego Głodu z lat 1932-1933 na Ukrainie Radzieckiej* w 2011 roku, że Wielki Głód był ludobójstwem – jego celem było zniszczenie ludności chłopskiej na Ukrainie. Podkreślił przy tym, że w porównaniu z innymi przypadkami głodu wyniszczającego ludność na świecie miał miejsce w czasie pokoju, a następnie rząd starał się to ukryć przed światem. <http://cdvr.org.ua/content/>

³ Istnieją inne dane co do liczby ofiar. Według różnych źródeł i różnych szacunków demografów, z powodu głodu i jego skutków (wyczerpanie fizyczne, choroby, masowy kani-

Timothy Snyder próbuje dać odpowiedź na pytanie, jakim sposobem zbrodnicze reżimy współdziałały ze sobą. Podkreśla, że były one bardzo różne pod względem ideologicznym, ale nie były antagonistyczne.

Nazizm zaczął zabijać ludzi od wybuchu II wojny światowej, natomiast marksizm, który jakoby był pokojową ideologią, stał się niebezpiecznym narzędziem w rękach stalinowskich instytucji państwowych. Bolszewicy postrzegali rewolucję jako coś, co potrzebuje ochrony. Niemcy uważali, że rewolucja, która może stworzyć nowe imperium, jeszcze przed nimi. I tak w pewnym miejscu i czasie ideologie zderzyły się. To z punktu widzenia T. Snydera stało się powodem śmierci 14 milionów ludzi.

Wyróżnić można trzy fazy masowych zabójstw na „skrwawionych ziemiach”. W pierwszym okresie dominuje Związek Radziecki, który w latach 1933/38 miał miliony ofiar, naziści natomiast tylko setki. W drugim okresie ZSRS i Niemcy zabijają mniej więcej z tą samą szybkością i intensywnością – to lata 1939–1941, kiedy oba reżimy są sojusznikami. Trzeci okres to lata 1941–1944, kiedy na czele masowej zagłady ludności cywilnej stoją naziści. Związek Radziecki przeważnie zabijał na swoim terytorium, a Niemcy – za granicą. W większości wypadków były to te same tereny – „skrwawione ziemie”.

Pierwszy rozdział rozpoczyna się od analizy świadomie wywołanego głodu na Ukrainie w latach 30., głodu, który Timothy D. Snyder uważa za część kampanii kolektywizacji. Analizuje jego przyczyny i konsekwencje, opisuje mechanizmy sowieckiej gospodarki. Kolektywizacja ukraińskiego rolnictwa, rekwizycje żywności, akcje represyjne, które miały stworzyć nowy ustrój rolny, wywołały masową klęskę głodu na najbardziej urodzajnych terenach Europy. Wielki głód z lat 1932–1933 długo stanowił „białą plamę” w sowieckiej i ukraińskiej historii. W 1982 r. na konferencji międzynarodowej na temat Holocaustu i ludobójstwa w Izraelu James E. Mace z Ukraińskiego Instytutu Badawczego Uniwersytetu w Harvardzie po raz pierwszy uznał Wielki Głód lat 1932–1933 w Ukrainie za akt ludobójstwa, celem którego była „likwidacja nacji ukraińskiej jako faktora politycznego i organizmu społecznego”⁴.

Skala i stopień okrucieństwa tej zbrodni przekraczają wszystko, co dotąd człowiek wymyślił i zrealizował. Liczba ofiar określana jest przez badaczy szacunkowo, ze względu na ukrywanie i fałszowanie wszelkich danych statystycznych i prawdy przez reżim stalinowski. Prawda zaczęła przebijać się do europejskiej opinii publicznej dopiero po upadku ZSRS (Ukraińska partia komunistyczna do dzisiaj neguje

balizm) zginęło od 7 do 10 milionów. Taką samą ocenę podała ONZ w specjalnej rezolucji, którą podpisało ponad 50 państw (Zwernennia Prezydenta Ukrainy Wiktora Juszczenka do urain'skiego narodu, do narodnych deputatiw Ukrainy u związku z rozgladom projektu Zakonu Ukrainy „Pro Holodomor 1932–1933 rr. W Ukraini” 16 lystopada 2006, <http://ww7.president.gov.ua/news/data/print/11832.html>; Spilna zajawa delegacij derżaw-czleniw OON szczodo 70 ricznyci Holodomoru w Ukraini 1932–1933 rr. 7 lystopada 2003 r., http://www.president.gov.ua/content/150_10.html z dn. 22.01.2007)

⁴ A. Sydoruk, *Amerykań'ska demokratia inodi kinchajet'sia tam, de pochynajet'sia ukraïn'ske pytania*, „Dzerkalo tyżnia”, No 19 (547), 21–27 trawnia 2005 roku.

w ogóle ten fakt). Wszelkie wypowiedzi na ten temat były karane jako przestępstwa „propagandy antyradzieckiej”.

W drugim i trzecim rozdziale Timothy D. Snyder analizuje terror klasowy wprowadzony przez Hitlera i Stalina w swoich państwach. Opisuje politykę wewnętrzną, przedstawia umiejętne wykorzystywanie przez obie dyktatury m.in. sytuacji międzynarodowej do załatwiania wewnętrznych porachunków. Analizuje czystki w partiach oraz armiach, a także wskazuje na wszechogarniającą atmosferę strachu przed wewnętrznym wrogiem. Wielki terror Stalina skierowany przeciw ludności cywilnej był bardziej zbrodniczy. Bolszewicy zabijali nie tylko z powodu przynależności klasowej, ale również ze względu na narodowość. Represje dotknęły przede wszystkim Polaków, Ukraińców i Białorusinów. W państwie Hitlera – prawie wyłącznie Żydów. Autor podkreśla, że w roku 1937 według spisu sowieckiego ubyłoby milionów obywateli, w dużej mierze obywateli Ukrainy. W ciągu kilku lat wielkiego terroru zginęło kilkadziesiąt tysięcy pracowników partyjnych i oficerów Armii Czerwonej, setki tysięcy chłopów, dwieście tysięcy osób z powodu pochodzenia etnicznego.

Najbardziej prześladowaną mniejszością etniczną w Europie do wybuchu wojny, zdaniem T.D. Snydera, nie byli Żydzi w hitlerowskich Niemczech, ale Polacy w Związku Sowieckim. Polaków aresztowano i tracono na całym obszarze ZSRS. W Moskwie i Leningradzie oficerowie NKWD przeglądali książki telefoniczne szukając polsko brzmiących nazwisk. W latach 1937–1938 Polacy byli narażeni na aresztowanie 34 razy bardziej niż inni obywatele sowieccy, jak wyliczył skrupulatnie T.D. Snyder. Około 78% aresztowanych Polaków tracono w ciągu 10 dni od aresztowania, reszta trafiła do Gułagu (s. 119). „Operacja polska zapisała się pod pewnymi względami jako najkrwawszy rozdział wielkiego terroru w Związku Radzieckim. [...] Ze 143 810 aresztowanych pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Polski stracono 111 091. Nie wszyscy byli Polakami, stanowili oni jednak większość. W Polaków w nieproporcjonalnym stopniu uderzyła też akcja przeciw kułakom, zwłaszcza na Sowieckiej Ukrainie. Biorąc pod uwagę liczbę ofiar, odsetek wyroków śmierci oraz prawdopodobieństwo zatrzymania, etniczni Polacy wycierpieli podczas wielkiego terroru więcej niż jakakolwiek inna narodowość w Związku Radzieckim” (s. 126). Oficjalnym „uzasadnieniem” eksterminacji Polaków było rzekome szpiegostwo na rzecz Polski.

W czwartym rozdziale Timothy D. Snyder analizuje okres po podpisaniu w sierpniu 1939 roku paktu Ribbentrop-Mołotow. To od tego czasu jego zdaniem rozpoczyna się jawna eksterminacja milionów ludzi przez Hitlera i Stalina, którzy podzielili Europę Środkowo-Wschodnią. Autor opisuje metody i sposoby postępowania obydwu państw wobec podbitej ludności. W roku 1940 na zaanektowanych przez ZSRS ziemiach Polski NKWD aresztowało więcej osób niż w innych częściach ZSRS. Niemcy pod koniec 1941 roku przystąpili do realizacji „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” – powstały getta, zastosowano najnowsze technologie z komorami gazowymi włącznie. Jeżeli do 1939 roku zabili setki swoich obywateli, to z nastaniem wojny liczba ofiar wkrótce wzrosła do kilkudziesięciu tysięcy.

Hitler szybko zajął dużą część terytorium Polski, ale nie od razu zaangażował się w ludobójstwo Żydów, chociaż haniebne nazistowskie praktyki masowych egzekucji po raz pierwszy miały miejsce właśnie w okupowanej Polsce: getta praktycznie od razu powstały w Warszawie i Łodzi, a dziesiątki tysięcy polskich Żydów zginęło z powodu rozstrzelań czy choroby. W pierwszej kolejności Hitler chciał zniszczyć Polaków „wykształconych, duchowieństwo, aktywnych politycznie”.

W tym rozdziale Autor analizuje również zniszczenia w państwach, które ułatwiły realizację masowego zabijania obydwom reżimom, czyli w Polsce, na Litwie, Łotwie i Estonii. Autor tzw. Planu „Wschód” przewidywał podbicie przez Wehrmacht terytorium Związku Radzieckiego w ciągu 9 tygodni i śmierć z głodu pierwszej zimy 31 do 45 milionów Słowian, co dałoby Niemcom przestrzeń życiową na wschodzie. Następnie przewidywał wygnanie Żydów za Wołgę, na Syberię. Plan nie mógł zostać zrealizowany, ponieważ Armia Czerwona stawiała opór, nie było też możliwe zagłodzenie tak wielkiej liczby ludności cywilnej w krótkim czasie. Dlatego naziści rozpoczęli akcje masowych rozstrzeliwań na zdobytych terenach, co okazało się bardzo skuteczne.

Kolejny rozdział to dalszy opis działań obu systemów po ataku III Rzeszy na ZSRS w czerwcu 1941 r. T.D. Snyder analizuje zderzenie dwóch zbrodniczych ideologii, których głównymi ofiarami stała się ludność cywilna podbitych ziem. Podkreśla, że podpisanie przez Stalina paktu z nazistami umożliwiło eksterminację Żydów na wschodzie. To właśnie „skrwawione ziemie” znalazły się w centrum zbrodniczej polityki Hitlera i Stalina. Ich ludność miała zostać poddana masowym deportacjom i eksterminacji w imię wyższych celów i ideałów wyznawanych przez dyktatorów. Autor analizuje przyczyny wojny na wschodzie, cele, jakie stawiali przed sobą obaj dyktatorzy i sposoby ich realizacji. Okrucieństwo i bezwzględność, celowe wyniszczanie całych narodów było wkalkulowane w plany tak Hitlera jak i Stalina.

W ciągu pół roku Wehrmacht zajął Ukrainę, Białoruś i państwa bałtyckie. I właśnie tutaj Niemcy rozpoczęli systematyczne niszczenie Żydów. Autor podkreśla, że na terytorium sowieckim zginęło 2,5 miliona Żydów. W grudniu 1941 roku, kiedy Armia Czerwona zatrzymała niemiecką ofensywę pod Moskwą, polityka nazistów skierowana na masowe morderstwa – „ostateczne rozwiązanie jako masowe zabicie” – rozprzestrzeniła się na zachód. Mordy na Żydach przyjęły dwie formy: na wschód od linii Ribbentrop-Mołotow były to głównie masowe rozstrzeliwania: Babi Jar, Kamieniec Podolski, Ryga. Na zachód od linii Ribbentrop-Mołotow Żydów głównie tracono w obozach śmierci utworzonych na terenie okupowanej Polski: Chełmno nad Nerem, Treblinka, Bełżec, Sobibór, Auschwitz-Birkenau.

Rozdział szósty poświęcony jest „ostatecznemu rozwiązaniu”. W związku z tym, że Hitlerowi nie udało się szybko podbić terenów ZSRS, pozostawało za cel wojny uznać doszczętne wytepienie Żydów, co miało zastąpić brak militarnego sukcesu i porażkę Planu „Barbarossa”. Autor analizuje przyczyny podjęcia decyzji o eksterminacji Żydów, porównuje Holocaust z losem jeńców radzieckich, którzy celowo pozbawieni żywności zostali skazani na śmierć. Pierwsze obozy śmierci powstały na

polskich ziemiach i to były tzw. obozy jeńców sowieckich, którzy sami je budowali, a potem w nich z głodu ginęli. W okupowanej przez Niemców Polsce z głodu zginęło pół miliona jeńców radzieckich. Zbrodnie stalinowskie i hitlerowskie napędzały się wzajemnie. T.D. Snyder na przykład opisuje, jak w 1941 roku Hitler wykorzystywał zbrodnie NKWD na kresach dawnej Rzeczypospolitej i w państwach bałtyckich, żeby skierować gniew ludności przeciw Żydom.

W następnych rozdziałach Autor omawia działalność sowieckiej partyzantki i sytuację ludności na Białorusi, analizuje funkcjonowanie nazistowskich „fabryk śmierci”, niemiecki program eksterminacji ludności cywilnej, przedstawia jego kolejne etapy. Opisuje polski oraz żydowski opór wobec nazistów (powstanie w getcie warszawskim, powstanie warszawskie) oraz reakcję Niemców – wzmożone represje i masowe mordy na ludności cywilnej. Analizuje blokadę Leningradu, czystki etniczne z lat 1944–1949, skupiając się głównie na przesiedleniu Niemców z terytoriów tzw. Ziemi Odzyskanych przyznanych Polsce. Omawia politykę ZSRS i mocarstw zachodnich wobec Polaków, przedstawia powojenną Polskę zorganizowaną według planów Kremla (przesiedlenia i wypędzenia Niemców z zachodnich ziem Polski, akcja „Wisła” na wschodzie). Zwraca uwagę na masowe deportacje i przesiedlenia ludności z wielkich obszarów „skrwawionych ziem” według z góry założonego przez Stalina planu. To kolejna klęska, która dotknęła ten rejon Europy, po głodzie, czystkach etnicznych, Holocauście i wojnie.

Ostatnia część książki analizuje stalinowski antysemityzm, jego źródła w ZSRS po wojnie i przyczyny prześladowań Żydów w krajach komunistycznych. Timothy D. Snyder chciał udowodnić, że Żydzi w Związku Sowieckim też byli prześladowani i byli ofiarami stalinowskiego terroru. W przeciwieństwie do Hitlera, Stalin zrealizował swoje marzenia o globalnym imperium. Jego ostatnim morderczym działaniem było uruchomienie antysemitycznych czystek pod koniec 1952 roku.

Czego nie znajdzie Czytelnik w tej książce? Nie ma w niej porównania dwóch systemów, ale przedstawiona została analiza wydarzeń na obszarach, na których te systemy działały oraz ich skutki. Prawda, według Autora, polega na tym, że oba systemy współistniały i działały w tym samym czasie i w tym samym miejscu.

Olga Wasiuta